

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Alaktörténeti problémák

1. Az *-ik* kiemelő jel történetéhez. A kiemelő jel a mai magyar nyelvhasználatban három helyen figyelhető meg. Produktív módon, korlátozás nélkül járulhat a közép- és felsőfokú melléknevekhez. Szerepe az (általában redundáns) kiemelés: *az erősebb versenyző győzött/az erősebbik versenyző győzött* mondatok között nincs lényeges/valódi jelentéskülönbség, csupán stílárius, esetleg affekcionális eltérés. Megtalálhatjuk e jelet a sorszámnévképző részeként (*-dik*). E minőségében nincs önálló jelentése, csupán a törtszámnévképzővel (*-d*) való szembeállítás eszköze. Az egykor csupán *-d* képzőt tartalmazó sorszámnév (vö. *harmadnapon, negyedfél* stb.) az *-ik*-kel kiegészülve a „hányadik a sorban” kérdésre ad választ, szerepe itt is a pontos(kodó)bb megjelölés. Megtalálható végül néhány névmásban (*egyik, másik, melyik, hányadik, olyik* stb.), s itt is a pontosabb megjelölés, a determinálás, a határozott(abb)á tétel eszköze. Elnevezése megfelel szerepkörének: a kiemelés, a pontosabb megjelölés a feladata, s e minőségében beleillik a magyar nyelvnek a határozottság/határozatlanság megkülönböztetésére kialakított eszközrendszerébe.

A kiemelő jel eredetét SIMONYI ZSIGMOND kötötte a birtokos személyjel T/3. személyjéhez (1896: 716). A birtokos személyjel kijelölő szerepe ugyanis még a nyelvtörténetileg kevésbé tájékozott beszélő számára is nyilvánvaló lehet pl. a következő mondatból: *A bálon ott volt a lányok szebbje és a fiúk erősebbje*. A mondatban a birtokos személyjel egyértelműen partitívuszi szerepű. S mivel a magyar nyelv történetében a számban egyeztető szerkezet is létezett, a T/3. személyjel is hasonlóan kiemelő, meghatározó szerepű lehetett.

SIMONYI ebben a személyjelben benne látta az egyes szám harmadik személyű személyjelet és a többes szám jelét (*kez/i/k*). A változatok közül (*-ik/-ok/-ék/-ök/-uk/-ük*) – állítja – az *-ik* az eredetibb (vö. HB. *czucun*, MünchK. *farcasocnac cozicbe*), s csak a hangrend szerinti illeszkedés alakítja ki a többi változatot. E birtokos személyjeltől – meglátása szerint – a genitívusz partitívusz (részelő birtokviszony) egyeztető szerkezete (*emberek kezük*) hozza létre a kiemelő jelet a többes harmadik személyre való utalás elhomályosulása következtében (1913: 149–150). E nézethez csatlakozik MELICH JÁNOS (1918: 246–247), aki alapként hivatkozik az *-ik -i* elemének személynévmási eredetére. Mindezek alapján a többes szám harmadik személyből való eredeztetést fogadja el a TESz. is (*egy a.*). Szintén érv lehet az *-ik* birtokos személyjeltől való eredete mellett az, hogy ugyanúgy határozott igeragozást követel meg, mint a birtokos személyjelezés (KOROMPAY 2011: 155).

De: a T/3. *-ik* személyjele nem lehet eredeti, a személyjelben ugyanis nincs személyre utaló elem, csak tövéghangzó/előhangzó és többesjel. Az *-ik* csak másodlagos, a T/3. személyjel változatai nem nyitódással, hanem záródási tendencia következtében alakultak ki (BENKŐ 1980: 196–202). (Erre utal számos kódex adata, amely középső nyelvállású magánhangzót tartalmazó toldalékot ad a mai felső nyelvállású helyén: pl. JókK. 117. *ew lelkeknek*, 19. *ruhajokban*, 102. *ewuelek*, 114. *ew epelesebben*, 115. *ew bewczesegeknek*; MünchK. 14vb. *azocnac hutokèt*, 15va. *o zemekèt*, 15vb. *o golèkezètecben*; Könyvecse 2v. *kezekben*, 3r. *o telheteltensegeknek*; BodK. 3r. *o ziueket es minden kiuangagokat, o telhetet-*

len zemeket; SándorK. 2r. *mynd ezoknek ertelmeket a uag peldazasokkath*, 3v. *kenzooknak kenzaassokwal*; WeszprK. 13r. *kiknek ... birodalmok* (de 14r. *az vrak kozikbe*); DöbrK. 170v. *elmeiekben*, 172v. *v kezeket, neveken*; DomK. 25v. *az ev valasztottaynak erdemekre*, 26r. *az te fraterydnek byneket, ev nyomorvsagogbol*; FestK. 79r. *ew zyweknek*; MargL. 12v. *az sororoknak kezeknek mosadegyoknak vizet*, 13v. *az sororoknak meeg agyoknak allyat*; további példákat l. KOROMPAY 1992: 335). Mindezek miatt a HB. két adatának olvasata (*cuzicun, uimadsagucmia*) sem szükségszerűen felső nyelvválású magánhangzót olvasó (BENKŐ 1980: 206). Ez az érvelés kihúzza a talajt a kiemelő jel személyjel-eredetét hangoztató felfogások alól, hiszen ha a birtokos T/3 -ik forma csak másodlagos, nem lehet a kiemelő jel (amely az *egyik/másik* névmásban már az ómagyar kort megelőzően is meglehetett [SIPOS 1991: 394, D. MÁTAI 2011: 144]) alapja.

Súlyos kronológiai probléma áll tehát a kérdés hátterében: a T/3. -ik alak másodlagossága azt jelenti, hogy – amint a kódexek adatai mutatják – nem jelenhetett meg a korai ómagyarban, és még a kései ómagyarban is igen ritka a felső nyelvválású előhangzóval álló személyjel. Továbbá az ómagyar kor végének a beszélt nyelvhez közel álló adatai is azt mutatják, hogy a T/3. birtokos személyjel előhangzója szinte kivétel nélkül alsó, illetőleg középső nyelvválású. Néhány példa: KL. 35. sz. (1517): *es w maradekyokra ne zallyon*, KL. 63. sz. (1526): *egyeb vraknal kyk Ide kylthek keweteketh*, KL. 76. sz. (1529): *az en vraym igen yzentenek volt az ew porkolabyoknak*, KL. 84. sz. (1530): *az wraym Igen zolnak hogy penzek Nynch*, KL. 97. sz. (1531): *nem Meryk az yo pinzt kezekbowl ki adnj*, KL. 122. sz. (1533): *nem my vagwnk elsewk kyknek dolgoc kilemben tertent hog nem veelték volna*, KL. 151. sz. (1537): *.k. aztys irtya hogy lowokoth wetek wolnya el az .k. iobagynak*, KL. 221. sz. (1540): *tahat ysmeg kezekbe erezene almast*. Ezek a levelek a nyelvterület különböző részéből származnak, nem lehetnek tehát csak egy-egy régióra jellemző nyelvjárási sajátosságok. A nyíltabb alakok dominanciája még a középmagyar kor első évtizedeiben is jellemző, ezt mutatják ABAFFY ERZSÉBET adatai: 157 alsó-középső nyelvválású előhangzóval mindössze 8 felső nyelvválású áll szemben Sopron megyében (1965: 153), és hasonló képet kapunk a 16. század végi székelyudvarhelyi nyelvjárásból is: a megvizsgált korpuszban 23 középső nyelvválású alak áll szemben 1 felső nyelvválású alakkal (HEGEDŰS 1986: 213).

BENKŐ (1980: 206) és további adatok és következtetések (KOROMPAY 1992: 353–354) alapján (pl. hogy az adatok többségében az *egyik–másik* nem birtokos szerkezetben jelentkezik, vagy hogy a nyelvi tudatban a többes birtokossal való összekapcsolás nem érvényesült, s ezért kapnak még egy birtokos személyjelet is: *bornak egyike* stb.) a kiemelő jel eredete bizonytalan. Ami valószínű: „kialakulása ... elsősorban a rendkívül gyakori *egyik–másik* névmáspárhoz köthető” (353).

Ezt a bizonytalanságot tükrözik a Magyar nyelvtörténet (MNyt.) különböző szerzők által írott fejezeteinek megállapításai: az *egyik/másik -ik*-je ősmagyar kori, funkciója: kiemelő jel (D. MÁTAI MÁRIA 2003: 219); ómagyar kor, kiemelő jel, „a kiemelés, megkülönböztetés eszköze” (SÁROSI ZSÓFIA 2003: 365); ómagyar kor, kijelölő jelzői szerep (HORVÁTH LÁSZLÓ 2003: 466).

E történeti áttekintés után felmerül néhány kérdés: 1. mikorra tehetjük a kiemelő jel eredetét, kialakulását? 2. mi lehetett a jel legősibb funkciója, s megegyezik-e ez a későbbi szerepekkel? 3. Önálló magyar nyelvi kialakulást feltételezve mely elem vagy elemek átértékelődése (funkcióváltása) lehetett az alapja a kiemelő jel létrejöttének?

Úgy vélem, a kiemelő jel egy lehetséges alapja: az *-ik* (~ *-ig*) latívuszi raghalmazás (ugyanaz, amelyből majd a terminatívuszrag [első adata a JókK.-ben: KOROMPAY 1991: 294] alakul). Létrejöttének ideje az ősmagyar kor lehetett. A raghalmazás eredete: a két ősi latívuszag, az *-i* és a *-k* összeforrása új minőséget eredményezett: a raghalmazásban „a megerősítő, nyomatékosító funkció domborodik ki” (KOROMPAY 1991: 293). KOROMPAY értelmezésében a „megerősítő, nyomatékosító funkció” úgy értendő, hogy a nyomatékosítás a latívuszt és annak tágabb szerepkörét érinti, a két primer rag egymást erősíti, s így a létrejövő *-ig* rag „a cselekvés térbeli vagy időbeli határát jelölte meg” (293–294). Az én értelmezésemben azonban a raghalmazásban a megerősítő, nyomatékosító funkció mint a határozottság új minősége jelenik meg, s ez az új minőség előre vetíti a későbbi pontosító (*egyik*), felsorolást rendező (*harmadik*), kiemelő (*öregbik*) szerepeket.

Az *-ik* alaki rögzülése és az eredeti latívuszagoktól való jelentésbeli elkülönülése magával hozhatta a ragfunkció elhomályosulását. Az eredeti ragfunkció elhomályosulása (a határozottságra való utalás szerepének felerősödése) pedig okozhatta azt, hogy (jelle válva) más jelet, továbbá határozóragokat és tárgyragot vehetett fel (*egyike, másika, egyikkel, másikra, harmadikat, nagyobbikban*). Hasonló példát mutat a szintén latívuszagból jellé vált birtokjel, mely új minőségében szintén jel- és ragfelvevő lehet. Szintén az eredeti ragfunkció elhomályosulása figyelhető meg azokban a példákban is, amelyek az *-ig* ragszilárdult alakulatai: *addig(-ra), meddig(-re), alig, kedig ~ pedig*. (A ragszilárdulással keletkezett alakokhoz újabb ragok csatlakozhatnak: *esté(-re), messzi(-ról)* stb.)

A raghalmazás ősmagyar kori kialakulását és az eredeti latívuszag-összetevőktől való jelentésbeli elkülönülését követően még ebben a nyelvtörténeti korban két út mutatkozhatott a továbbalakulásra. Az egyik út a funkciómegtartás lehetősége. Ennek kapcsán a meglevő nyomatékosító funkció erősödhetett fel, s az *-ik* jel a megerősítés, kiemelés eszköze lett a névmásokban (*egyik/másik*). A másik út a funkcióeltolódás lehetősége, mely az *-ig* terminatívuszragot eredményezi. Az, hogy a latívuszag új árnyalatot kap, nem feltétlenül magyar jelenség, adathozható finnugor párhuzamok a két latívuszag további funkcióeltolódására (vö. a vogulban, osztyájkban, finnben: latívuszi *k* > translatívusz, zürjénben, votjájában: latívuszi *j* > tranzitívusz [BERECZKI 1998: 83]). De ez az *-ig* nem csupán a „cselekvés térbeli vagy időbeli határát” (KOROMPAY 1991: 294) jelölhette. Néhány újabb példa azt mutatja ugyanis, hogy a nyomatékosítás, kiemelés jelentésjegy részbeni megőrződése az *-ig* változatban is feltételezhető: ’egészen ...-ig, teljesen ...-ig’ > ’egészen, teljesen’ (*fenéki!*, *nyakig merül a munkába, térdig (le)járja a lábát, rogyásig járja a táncot*).

Az ősmagyar kort követően az *-ik* ómagyar kori története a következő lehetett: 1. a határozatlan névmás nyomatékosítása (*egyik/másik*). 2. a nyomatékosítás átvonódása a kérdő névmásra (*melyik* [TESz.: 1420!]), 3. az *egyik/másik* a felsorolás kiindulópontja lehet „s ilyen módon az utána megjelenő sorszámnevek alaki viselkedését is befolyásolja” (KOROMPAY 1992: 353) – kialakul az összetett sorszámnévképző (*-dik*). S mivel a nyomatékosítás funkciómegtartása folyamatosan jellemezhetette, az ómagyar kor végén kiemelő jelként melléknevek közép és felsőfokú alakjaiban is megjelenhetett.

2. Az *-and/-end* besorolásához. BERRÁR JOLÁN (1967: 415): „A j ö v ő i d ő jelévé szintén még az ősmagyar korban válhatott az *-(a)m(o)d* kezdőige-képző: *futamod(ik)*: > *futand*. A jövő időnek ez a kifejezőmódja már a HB.-ben megvan: *emdul* ’enni fogsz’.”

BÁRCZI GÉZA ugyanitt árnyaltabban fogalmaz: „a jövő idő kifejezésére nyelvünk ősi időktől fogva a jelen idejű alakokat használja, használta tehát az ómagyarban is. Láttuk, hogy ezen kívül kifejlődött az ősmagyar kor vége felé egy új jövő idő, mely mindig a bizonytalan, vagy a jövőben befejezett cselekvést jelölte, azaz a latin *prasesns* [!] perfectum conjunctivinek vagy a futurum perfectumnak felelt meg, így már a HB.-ben: „*ysa ki nopun emdul oz gimils twl...*” (1967: 516). „Jövő idő félé”-nek „bizonytalan jövő”-nek nevezi BÁRCZI később is (1990: 46, vö. 56, 62). ABAFFY ERZSÉBET „bizonytalanságot kifejező, mellékmondatbeli jövő időnek” tartja (1992: 168). Lényegében BÁRCZI állítását ismétli meg SÁROSI ZSÓFIA: „Kijelentő módban keletkezett még egy igeidő az ősmagyar korban, a korszak vége felé: a jövő idő. Természetesen a jövő időt korábban is ki tudta fejezni a magyar nyelv egy olyan eszközzel, melyet a mai napig alkalmaz (sok már nyelvhez hasonló módon): az ige jelen idejű alakjával. Emellé kezdett a kései ősmagyar korban jövőidő-jellé átvértékelődni az *-amod/-emed* képzőbokr, amely eredeti funkciójában kezdő-mozzanatos igéket képez [...]. A jelen idővel kifejezett, jelöletlen jövő idő a jövőben biztosan bekövetkező eseményekre utalhatott, míg az *-md* jeles a bizonytalan, feltételekhez kötöttekre” (2003: 153).

E felfogás szerint a változás menete a következő: (képző + képző) > jövőidő-jel (melynek + modalitása van: 'bizonytalan, feltételhez kötött' jelentést biztosít).

É. KISS KATALIN értelmezésében másként jelenik meg a folyamat és annak végeredménye is: „Kérdéses a *mondand* igealak státusa. Kétségtelenül a jövőre vonatkoztatva alkalmazták: azonban használata mind műfaji-társadalmi elterjedtségét, mind funkcióját tekintve korlátozott volt. Egyrészt hiányzott a beszélt nyelvhez közel álló szövegtípusokból, például a misszilesekből. Másrészt az írott műfajokban sem használták az általános jövő kifejezésére (erre a jelen idejű alakokat alkalmazták): az esetleges, feltételhez kötött jövő jelölésére szolgált (vö. E. ABAFFY ERZSÉBET Az igemód és igeidőrendszer. In: TNYt. II/1: 120–83), és ennek megfelelően csak alárendelt mellékmondatban fordult elő. A kódexírók, illetve -fordítók a latin jövő idejű feltételes mellékmondatok futurum perfectumának feleltették meg. Íme egy jellegzetes példa a Halotti Beszéd és Könyörgésből (HB. 1192–5.). A jövőre vonatkozó főmondati ige jelen időben áll: csak az esetlegességet kifejező mellékmondat igeje tartalmaz *-nd* toldalékot:

(5) *isa ki nopun emdul oz gyimilcstül, halálnék haláláál holsz* (ysa ki nopun emdul oz gimilstwl. Halalnec halaláál holz.)

A fenti tények alapján azt feltételezem, hogy az *-nd* az ómagyar korban nem időjelként, hanem modális képzőként (a *-hat/-het* modális képző távoli rokonaként) funkcionált. Az eshetőséget, feltételtől függő lehetőséget kifejező modalitás jelentésénél fogva alkalmas volt a jövő idő kifejezésére is” (É. KISS 2005: 422).

Meg kell jegyezni, hogy valószínűleg BÁRCZI GÉZA is hasonlóra gondolt. A Halotti Beszéd elemzéséről megjelent posztumusz könyvében ugyanis az *emdul* alak tárgyalásának kezdetén ezt találjuk: „*-mdu-* az időjel (módjel?) ...” (1982: 101). A könyvet sajtó alá rendező és szerkesztő ABAFFY ERZSÉBET bevezetőjéből tudjuk, hogy BÁRCZI még nem szánta kiadásra a kéziratot, még csiszolgatni, alakítani akarta (7–8). Ha ideje enged, valószínűleg kifejtette volna az idézett helyen megjelölt bizonytalanságot.

É. KISS KATALIN szerint tehát az ómagyar kori státus a következő: Képző (melynek sajátos modalitása miatt + idővonatkozása van).

A két megközelítés tehát alapjában különbözik. Melyik állhat közelebb a valósághoz?

A HB.-t (-*md*) követően az -*nd* alak első felbukkanása a Marosvásárhelyi Sorokban található, mindjárt három helyen is („Ha medue el *viuend* valami neme kelket [...] es ha miden te atyad dauid kyal chach eggiet meg *elend* s valaky azt *hallandia* az nog yeltest tezen”). A második és harmadik előfordulás egy kapcsolatos mellékmondatban található, melyek a főmondat feltételes alárendelése. Az első előfordulás esetén hiányzik a főmondat, de a bevezető *Ha* biztosítja a feltételességet.

VELCSOV MÁRTONNÉ tanulmánya a Bécsi kódex -*nd*-s igealakjait veszi vizsgálat alá. Megállapítja, hogy „a kódex valamennyi *and/end*-es igealakja mellékmondatban fordul elő”, mégpedig leginkább feltételes és időhatározói mellékmondatokban (1975–1976: 305). Megállapítja továbbá, hogy a latin szöveg azonos mellékmondatait egyszer jelen idővel, másszor -*nd*-vel fordítják. Véleménye szerint ezek a szabad fordítások azt mutatják, hogy az -*nd* nem általában a jövő időt, hanem a jövőbeli cselekvésnek a főmondat-tól való függését jelölte. Általános szabályként jelenti ki, hogy az adott kódex nyelve „a vizsgált időjellel a függőséget, az alárendeltséget fejezi ki” (306). Néhány további kódex adata szintén a szándékot, feltételességet, lehetőséget hangsúlyozza, s nem a jövő időt: BodK. 2v. „Valaki *akarand* lenny ez velagnak baratta. Istennek lezen ellensege”; DöbrK. 173v. „valaki *vallanga* hog iesus istennek fia legen isten v benne lakozik és v es istenben”; PéldK. „Ha megh ternye *akarandaz* vr isten teged penitencya tartot<h> bochanatra vezen”. (További példák a kódexekből: KLEMM 1928: 102.)

É. KISS (és ABAFFY 1992: 168) állításával szemben a spontán keletkezésű missziliksekben is megtalálhatók -*nd*-s alakok. Használta tehát az írás- és talán az élő beszédgyakorlat is őket, leginkább a feltételesség jelölésére: KL. 25. „hatewb nem leheh czakakar harom zaz az wagy keth zaz forynthoth kyldenil az wagy hoznal deha kyldes hogy tyn magad nem *jewendes* tehath boczassad emberedeth hogy kynek adnam byzonsagomath” – a *jewendes* egész szövegkörnyezete a feltételességet hangsúlyozza, s nem az időbeliséget. Szintén a feltételességet hangsúlyozza a KL. 26. levele is: „yol tугya kedeg kegyelmed mynemő marha wagyon az sydoba es ygen sok wsora telyk rea kerem kegyelmedet hogy valcaky kegyelmed mert ha az ember yde *yowend* az kye es en elo nem adhatom neky az marhat hyzem hogy yonewen tolem nem wezy” – és egy másik részletében szintén: „yrya meg nekem kegyelmed mykora yoz yde hogy ha ez boytre yde mem [!] *yowendez* hat az ystenert kerlek hogy wytesen haza k[e]gyelmed”. Egy 1524-es levél (KL. 49.) részlete szintén a feltételességet hangsúlyozza: „ees ez Thanossaga az kyal emberenek hogy ha [a számadásra kötelezett] Igaz zamoth *adand*, kegyelmednek meg ne hagyja bolgathny, de ha adossa maradand az ew hamyssagaba [a király megbízottja] Ne fogyon melletthe”. S végül egy idézet Hédervári Lőrinc 1533-as leveléből (KL. 118), melyben az -*nd* kizárólag a feltételesség kifejezője, s nem időjel, ezt mutatja a mondatban meglevő „ma”: „ki ha ma meg *haland*: holnap az ebek ezyk meg”. Az idézett példák azt mutatják, hogy a 16. század első felében az -*nd* használata az írásgyakorlatban közönséges volt, s a lehetőség, a feltételesség modális kifejezése volt a használat célja, mely természetesen a jövő időre való utalást is magában hordozta.

Az -*nd* használata azonban a 16. század folyamán visszaszorult, a 17. századi Nógrád megyei anyagból mindössze egy adatunk van rá 1606-ból (GRÉCZI-ZSOLDOS 2007: 99: „ha ke[gyelme]d meg *fogadangia*”), a már ismert *ha* kötőszós bevezetéssel. Ez a visszaszorulás – úgy tűnik – általános lehetett a nyelvterület egészén (erről vallanak a nyelv-

tanírók is – vö. KLEMM 1928: 101; BÁRCZI 1963: 279), a forma archaizálódott, illetőleg az írásbeliség területére húzódott vissza (NÉMETH 2004: 119–120.). De még ekkor is őrizte a sajátos modalitást. RÉVAY VALÉRIA egyik példájában (keletkezési ideje: 1703) a megálázkodó, körülményeskedő nyelvhasználat eszköze, nem pedig a jövő időé, s ez abból látszik, hogy a feltételes alárendelés két kapcsolatos tagmondata közül csak az egyik állítmánya *-nd-s*, a másik nem: „El annyira el nyomorodtunk jó K(egye)lmes Urunk, hogjha Excellentiadnak Uri K(egye)lmes Gra(tia)ja hozzánk nem járulánd és nyomorult állapotunkban édes Attyai K(egye)lmes szemekkel reánk nem tekint végső pusztulásra kell jutnunk” (RÉVAY 2010: 72).

Az élő nyelvhasználatból lassanként kiszoruló morfémmal szerkesztett igealak használatát a nyelvújítás és a romantika eleveníti fel. A szórványosan a régi irodalomban is előforduló feltételes és felszólító módú *-nd-s* alakok (*jutandana*, *ü lendgyen*) mellé e kor teremt meg a múlt idejű alakokat (*ütendé*, *ajándékozandá*, *leendett*, *sikerülendett*) (KLEMM 1928: 102–103).¹ BÁRCZI GÉZA az *-nd-s* alakok 19. század végi használatában azok „különleges stilisztikai értékét” hangsúlyozza (1963: 371).

Végül is képzőnek vagy jelnek tartjuk-e az *-nd-t*? A válaszban fontos elem a „mikor inkább” és a „melyik nyelvváltozatban” megszorítása. Kétségkívül van idővonatkozása (ezt a mozzanatos képzői eredet magától biztosítja), továbbá számos példában inkább időhatározói a mellékmondat, mint feltételes, ám ez az idő mindig együtt jár a feltételességgel. Ha viszont azt a formai kritériumot hangsúlyozzuk, hogy a magyar igejelezés és -ragozás sajátja, hogy egy igealakon egyszerre vagy csak időjel, vagy csak módjel állhat, akkor már árnyalódik a kép: a Bécsi Kódex példáiban nem követi módjel az *-nd-t* (vö. KÁROLY 1965: 185–186), tehát inkább időjel, más példák alapján viszont inkább képzőnek kell tartanunk már a 15. században is (vö. JókK. 86, 109: *yutandana*).² A 18. századi hivatali írásbeliségben a hivatali formulák archaizáló nyelvében található meg (NÉMETH 2004: 120, 126), a romantika műveiben pedig (főként Jókainál – vö. KLEMM 1928: 103), leginkább a stilizálás, a szándékolt archaizálás eszköze. E kor írói igenevet is képeznek belőle, s ezekben a példákban az irodalmi nyelvben mint a lehetségesség („más lényt képzelék *talállandani*” – idézi TOMPA 1955: 366), vagy a tartósság/huzamosság („[Kínpadon] vétkét *bevállandani* kényszeríték” – TOMPA i. h.) jelentéstartóbbt adó morféma szerepel. A hatóképzővel való együtt szereplése (Arany: *leendhetett*, *képzendhetné* – TOMPA i. h.) alapján TOMPA JÓZSEF is képzőszerűnek tartja. S mivel e korban is előfordul ugyanabban a mondatban a jelen idővel keverten (példák TOMPA i. h.), egyre inkább csupán modális/hangulati jelentéstartóbbt nyújtó képzőnek tekinthetjük.

¹ KOROMPAY KLÁRÁNAK e tanulmányhoz fűzött személyes megjegyzése szerint az *-and/-end* divatját nagyban elősegíthette, hogy terjedésének verstani okai is lehettek. Amint írja: „a 19. század költői megint nagyon felkapták, kimondottan jövőidő-jel funkcióban! Vö. Madáchnál (Lucifer mondja a Második színben): „Nagy sor *jövend* utánad, szép hugom”. És itt semmi feltételesség, semmi modális jelentéstartóbbt! Ebben a használatban ismét időjel!

Még valami, amit nagyon fontosnak tartok. Biztos vagyok benne, hogy verstani okai is vannak a terjedésének. Az időmértékes verselés (itt például a jámbus) szempontjából ideális, egyszótagú, a verselésbe jól belesimuló toldalék! Ez szerintem evidens, de a szakirodalom nem figyel rá eléggé. A nyelvtörténet számomra tele van verstani, prozódiai kérdésekkel.”

² ABAFFY a „dupla jel”-helyzetet megpróbálja azzal magyarázni, hogy „az *-nd* időjel ez idő tájt jött létre egy mozzanatos-inchoatív képzőbokorból” (1992: 138). Itt azonban némiképp ellentmondásban áll önmagával, mivel korábban az adott „időjel” ősmagyar kor végi kialakulását állítja (1991: 111).

Hivatkozott irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 1965. *Sopron megye nyelve a XVI. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1991. Az igemód- és igeidő-rendszer. In: *TNyT*. I: 104–121.
- E. ABAFFY ERZSÉBET 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: *TNyT*. II/1: 120–183.
- BÁRCZI GÉZA 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1967. A magyar nyelvtörténet összefoglaló áttekintése. In: *MNyT*. 487–578.
- BÁRCZI GÉZA 1982. *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Sajtó alá rendezte és szerkesztette E. ABAFFY ERZSÉBET és N. ABAFFY CSILLA. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1990. *A magyar igeragozás története*. (Nyelvtudományi Értekezések 130.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERECZKI GÁBOR 1998. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Második kiadás. Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- BERRÁR JOLÁN 1967. Mondattörténet. In: *MNyT*. 389–485.
- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 2007. *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján.
- HEGEDŰS ATTILA 1986. Székelyudvarhely XVI. század végi nyelve a Székely Oklevéltár alapján. *Magyar Nyelv* 82: 210–215.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2003. Szó szerkezet-történet. In: *MNyT*. 430–482.
- KÁROLY SÁNDOR 1965. *A Bécsi kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. KISS KATALIN 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101: 420–435.
- KLEMM ANTAL 1928. *Magyar történeti mondattan*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszóragozás. In: *TNyT*. I: 284–318.
- KOROMPAY KLÁRA 1992. A névszójelezés. In: *TNyT*. II/1: 321–354.
- KOROMPAY KLÁRA 2011. Két nézőpont találkozása: magyartanítás más anyanyelvűeknek... és a magyar nyelvtörténet. In: KÁDÁR EDIT – SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Szinkronikus nyelvleírás és diakrónia*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 148–162.
- D. MÁTAI MÁRIA 2003. Szófajttörténet. In: *MNyT*. 204–233..
- D. MÁTAI MÁRIA 2011. *Magyar szófajttörténet*. Argumentum Kiadó.
- MELICH JÁNOS 1918. Adatok a történeti magyar nyelv tanhoz. *Magyar Nyelv* 14: 230–252.
- MNyT. = *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- MNyT. = *A magyar nyelv története*. Szerk. BENKŐ LORÁND. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.
- NÉMETH MIKLÓS 2004. *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi őrök nyelvváltozatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RÉVAY VALÉRIA 2010. *A nyelvhasználat szintjei a XVII–XIX. században Északkelet-Magyarországon*. Iskolakultúra, Veszprém.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Morfémátörténet. In: *MNyT*. 129–172.
- SIMONYI ZSIGMOND 1895. *Tüzetes magyar nyelvtan*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- SIMONYI ZSIGMOND 1913. *A jelzők mondattana*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- SÍPOS PÁL 1991. A névmások. In: *TNyT*. I: 353–400.
- TNyT. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- TOMPA JÓZSEF 1955. Az irodalmi nyelv. In: PAIS DEZSŐ szerk., *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 313–434.
- VELCSOV MÁRTONNÉ 1975–1976. Az AND/END időjeles jövő idő történetéhez. *Néprajz és nyelvtudomány*. 19–20: 303–310.

HEGEDŰS ATTILA
Pázmány Péter Katolikus Egyetem